

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi
ISSN: 2630-600X

VASAD

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi - Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 7 - Sayfa/Page: 91-106
Makale Bilgisi / Article Info / Geliş/Received: 23.02.2021 / Kabul/Accepted: 08.06.2021
Yayın Tarihi/ Date Published: 30.06.2021

Atrf/Citation: Ergüç, V. (2021). Soğuk Savaş Dönemi Türk Dış Politikasına Hegemonya Merkezli Bakış: Mahmut Şerafettin Dikerdem Örneği. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, 91-106

Araştırma Makalesi / Research Article

Veysel ERGÜÇ

Dr. Öğr. Üyesi

Muş Alparslan Üniversitesi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-3298-1803

v.erguc@alparslan.edu.tr

Soğuk Savaş Dönemi Türk Dış Politikasına Hegemonya Merkezli Bakış: Mahmut Şerafettin Dikerdem Örneği *An Approach to Turkish Foreign Policy in the Center of Hegemony During the Cold War Era: The Case of Mahmut Şerafettin Dikerdem*

Öz

Dışişleri Bakanlığı bünyesinde 30 yılı aşkın süre görev icra eden Mahmut Şerafettin Dikerdem, çok sayıda dergi, gazete ve kitap gibi matbu yayında dış politika konusundaki düşüncesini ifade eden bir isim olmuştur. Bu niteliğiyle Dikerdem, Türkiye'nin düşünce hayatında mümtaz bir şahsiyet olmuştur. Bu çalışmada Mahmut Şerafettin Dikerdem'in Soğuk Savaş döneminde şekillenen Türk dış politikasına bakışı incelenecektir. İnceleme hegemonya kavramı merkezinde yapılacaktır. Hegemonya kavramı, Robert W. Cox'un gözlüğüyle okunacaktır. Bu çalışmada Dikerdem'in zihnindeki hegemonya kavramı ile Cox'un formüle ettiği hegemonya kavramı arasında bağlantı kurulacaktır. Hegemonya kavramı yeni sömürgecilik bağlamında okunacaktır. Bu açıdan Dikerdem ile Cox'un yeni sömürgecilik merkezindeki hegemonya tanımı konusunda örtüşükleri ileri sürülecektir. Yeni sömürgecilik kavramı, kuvvet kullanımının ilkin tercih edilmediği, baskıdan çok rızayı içeren moral liderlik olarak yorumlanacaktır. Bu bağlamda Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde NATO ve ABD'den yana pozisyon almasını değerlendiren Dikerdem'in düşüncesi, Cox'un yeni sömürgecilik kavramı çerçevesinde okunacaktır. Cox tarafından ifade edilen ahlâki liderliğe tabiiyetin tarihsel blok ile mümkün olduğu tezi ile Dikerdem tarafından ileri sürülen NATO ve ABD öncülüğündeki yeni sömürgecilğe Türkiye'deki tarihsel blok vesayetinde gidildiği argümanı arasında bağlantı kurulacaktır. Tarihsel blok kavramı incelenirken tek bir grubun egemenliğinden ziyade farklı öznelerin yer aldığı, öznelerarası etkileşim ve mücadelenin sonucundaki politika inşasından söz edilecektir. Dikerdem'in Soğuk Savaş dönemindeki Türk dış politikasının biçimlenişini öznelerarasılık bir diğer ifadeyle güçler arası etkileşim çerçevesinde okuduğu savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hegemonya, devlet, dış politika, Robert W. Cox, Mahmut Dikerdem.

Abstract

Mahmut Şerafettin Dikerdem, who has been working under the Ministry of Foreign Affairs for more than 30 years, has become a name that expresses his opinion on foreign policy in printed publications such as many periodicals, newspapers and books. Because of this, Dikerdem has been a distinguished figure in the thought life of Turkey. This article analyzes Mahmut Şerafettin Dikerdem's outlook on Turkish foreign policy shaped in Cold War era. The thought of Dikerdem will be examined in the center of hegemony concept. The concept of hegemony will be read through the lens of Robert W. Cox. In this article, it will be related between Dikerdem's concept of hegemony and Cox's concept of hegemony. The concept of hegemony will be read in the context of neocolonialism. In this respect, it will be argued that Dikerdem and Cox agree on the definition of hegemony in the center of neocolonialism. The concept of neocolonialism will be interpreted as moral leadership, where the use of force is not preferred at first, involving consent rather than pressure. In this context, Dikerdem's opinion about Turkey's position siding of NATO and the USA during the Cold War, will be read in Cox's concept of neo-colonialism. The thought of Dikerdem, will also be read in the context of the thesis expressed by Cox that subjection to moral leadership is possible with the historical bloc. The concept of the historical block will be read in the context of intersubjective interaction and struggle.

Keywords: Hegemony, state, foreign policy, Robert W. Cox, Mahmut Dikerdem.

Giriş

1916 yılında İstanbul'da doğan Mahmut Şerafettin Dikerdem, Galatasaray Lisesi'nin ardından İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1939 yılında Dışışleri Bakanlığı'nda meslek memuru olarak göreve başlayan Dikerdem, 1943-1946 arasında Bern'de ikinci kâtiplik, 1950 yılında Kahire'de başkâtiplik ve müteşarlık görevlerini ifa etti. 1955 yılında Dışışleri Bakanlığı'nda Ortadoğu ve Kıbrıs Dairesi Genel Müdürü olarak çalıştı. 1957 yılında Ürdün'e, 1959 yılının sonunda ise Tahran'a büyükelçi olarak atandı. 27 Mayıs 1960 tarihinden itibaren dört yılı Dışışleri Bakanlığı'nda geçirdi. 1964 yılında Gana'ya Akra Büyükelçisi olarak atanan Dikerdem, bu sıfatla Fildişi Sahili Devleti nezdinde de Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil etti. Bu durumu gösteren belge řu şekildedir:

Belge 1: Akra Büyükelçisi Mahmut Şerafettin Dikerdem'in Fildişi Sahili Devleti'ne Büyükelçi Olarak Atandığını Bildiren Belge.¹

¹ Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. İnternet Adresi: <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

T. C.
H A Ş B A K A N L I K
K A N U N L A R V E K A R A R L A R T E T K İ D A İ R E S İ

K A R A R N A M E

Sayı : 6 / 4318

Eki

Akra Büyükelçisi Mahmut Dikerdem'in, aynı zamanda Fildişi Sahili Devleti nezdinde de memleketimizi temsil etmesi; Dışişleri Bakanlığının 1/2/1965 tarihli ve 100004-274/46 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulunca 11/ 2 /1965 tarihinde kararlaştırılmıştır.

H.

[Signature]
CUMHURBAŞKANI

000 18 0 9 1965 70

Dosya No :
1-6
179

Başbakan	Devlet Bakanı ve Hesab. Vardırmanı	Devlet Bakanı	Devlet Bakanı
Devlet Bakanı	Adaleet Bakanı	Millî Eğitim Bakanı	İçişleri Bakanı
Maliye Bakanı	Millî Eğitim Bakanı	Bayındırık Bakanı	Ticaret Bakanı
Güm. ve Tekel Bakanı	Tarım Bakanı	Ulaştırma Bakanı	Çarşı ve Sanat. Y. Bakanı
Esnafi ve Ticaret Kay. Bakanı	Turizm ve Tescim Bakanı	İmar ve İklim Bakanı	Kay. İşleri Bakanı

Mahmut Şerafettin Dikerdem, Gana'daki görevinden sonra 1968 yılında Hindistan'a büyükelçi olarak atandı. Hindistan'daki görevinden merkeze döndükten sonra Dikerdem, Dışişleri Bakanlığı Merkez Yüksek Danışmanı görevinden 1976 yılında emekli oldu (Güler, 2013: 14).

1940'lı yıllardan itibaren düşüncesini yazıya aktaran Dikerdem, evvela Yaprak dergisi ve Akşam gazetesine yazılar yazmıştır. 1960'lı yıllarda önce Yön dergisine ve Öncü gazetesine yazılarını veren Dikerdem, takip eden 1970'li yıllarda Cumhuriyet, Milliyet, Günaydın ve Politika gazetelerinde yazdı. 1980'li yıllarda ise Dikerdem; Düşün, Bilim ve Sanat, Görüş gibi dergilere yazılarıyla katkıda bulundu (Güler, 2013: 16-17).

Kaleme aldığı metinlerde Türk dış politikasına odaklanan Dikerdem, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Soğuk Savaş dönemine özel bir önem vermiştir. Dikerdem'in bu dönemdeki dış politikaya bakışının inceleneceği bu çalışma üç sorunsal üzerine oturmaktadır. Çalışmanın birinci sorunsalı, Dikerdem'in hangi düşünsel pozisyondan dış politikaya baktığı üzerinedir. Bu sorunsala

verilecek cevap, onun sol siyasal pozisyondan düşünce refleksi geliştirdiğidir (Dikerdem, 2013a: 519).² 1950, 1960 ve 1970’li yıllarda Türkiye’deki sol düşünce içerisinde yer alan isimlerin Soğuk Savaş dönemindeki dış politikanın sınıf ekseninde olmamasına ve ABD-NATO ekseninde kurulmasına getirdikleri eleştirilerin (Uzgel, 2007: 118), Dikerdem tarafından da paylaşıldığını burada ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte bu yıllarda Türkiye solunun sömürge karşıtlığı diğeri bir ifadeyle anti-emperyalizm etrafında birleşmesinin (Özcan, 2017: 220) yansımasının da Dikerdem’de görüldüğünü belirtmek yerinde olacaktır. Ancak, Dikerdem’in özgün yanı, ABD ve NATO eksenindeki ilişkiyi hegemonya kavramı ile okumasıdır ki bu nokta çalışmanın ikinci sorunsalı olan Dikerdem’in dış politikayı hangi kavram merkezinde okuduğuna bir cevap niteliğindedir. Dikerdem’in özgünlüğünün hegemonya kavramını tanımlamasında yattığı tespit edildiğinde çalışmanın üçüncü sorunsalı, onun hegemonyayı nasıl tanımladığı üzerinedir. Hegemonya kavramını “yeni sömürgecilik” üzerine oturtan Dikerdem ile Cox’un hegemonya tanımı konusunda örtüştüğü ileri sürülecektir. Kuvvet kullanımının arka planda olduğu, baskıdan çok rızayı içeren liderlik anlamına gelen hegemonya kavramı bağlamında (Bölme, 2012: 46) iki düşünürün fikri örtüştürülecektir. Hegemonyanın tarihsel blok aracılığıyla var olduğu dikkate alındığında Cox’un özneler arası etkileşime dayanan tarihsel blok formülasyonu bağlamında da Dikerdem düşüncesi okunacaktır. Dikerdem’in Soğuk Savaş döneminin takriben ilk otuz yılında şekillenen Türk dış politikasına getirdiği yaklaşımın özneler arası etkileşim bağlamında olduğu bu açıdan özgün sayılabileceği çalışma kapsamında savunulacaktır. Dikerdem’in düşüncesinin merkezinde yer alan hegemonya kavramının tam olarak anlaşılabilmesi için evvela Robert W. Cox’un düşüncesinin merkezinde yer alan hegemonya kavramının incelenmesi yerinde olacaktır.

1. Robert W. Cox’un Düşüncesinde Hegemonya

Uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalarında Cox, pozitivistde, materyalizmde ve realizmde önem verilen tek yönlülüğün aksine çok yönlülüğü tercih etmiştir. Bu bağlamda düşünür, uluslararası alanda salt ekonomik yapı ya da salt devlet yerine çok sayıda aktörün müdahil olduğu bir yapı analizinden yana olmuştur. Tarihsel materyalist pozisyon içerisinde ekonomik determinizme karşı

² Çalışmanın bütününde Dikerdem’den yapılacak olan alıntılar yazarın bütün eserlerinin toplandığı E. Zeynep Güler tarafından derlenen řu kitaptan olacaktır: E. Zeynep Güler (der.), *Mahmut Dikerdem Eserleri: “Salon Verir Sokak Alırız”*, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2013.

çıkan Cox, bu düşüncesini Antonio Gramsci'den yola çıkarak üretmiştir (Molakkattu, 2009: 446-447). Bu noktada Cox üzerine derinleşmeden evvel Gramsci düşüncesinde tarihsel blok ve hegemonya kavramlarını özetlemek önem arz etmektedir.

Karl Marx düşüncesindeki ekonomiyi içeren alt yapının üst yapı üzerindeki belirleyiciliğini sorgulayan Gramsci, her iki yapıyı organik bir bütünlüğe tahvil eder. Gramsci, organik bütünlüğü Georg Wilhelm Friedrich Hegel'den yola çıkarak tesis eder. Hegel düşüncesindeki bireysel olana tekabül eden fizik ile evrensel olana denk düşen metafiziksel olanın bileşiminden türeyen özbilincinden etkilenen Gramsci (Koloğlu, 2009: 70), bireysel olan ile evrensel olanın birleşimini alt yapının ve üst yapının organik bütünlüğü olarak yorumlar.³

Gramsci, sözü edilen organik bütünlüğü “tarihsel blok” olarak tanımlar. Düşünür, tarihsel bloğu sosyal ve politik olan ile materyal ve ekonomik olanın arasındaki özel ilişkiden türeyen bir daire olarak tanımlar (Gramsci, 2011: 69-70). Mekanik olana sosyal olanın eklendiği bu bileşimde sosyal ve politik olan üst yapı içerisinde yer alırken materyal ve ekonomik olan ise alt yapıya denk düşer. Tarihsel blok içerisinde sosyal olana düşen görev bloğa uygun anlam üretmesi bir diğer ifadeyle etik zemini sunmak iken ekonomik olana düşen vazife sosyal olanın maddi temelini sağlanmasıdır (Gramsci, 2011: 108). Ekonomik olana sağlanan etik temel ile maddi güçlerin yeniden üretilmesinin mümkün hale geleceğini ifade eden Gramsci, tarihsel bloğun bu şekilde devam edeceğini belirtir (Gramsci, 2011: 69).

Maddi güçler ve sosyal ilişkilerin birliği üzerine inşa edilen tarihsel bloğun kalıcılığı Gramsci'ye göre hegemonyanın inşası ile mümkündür. Gramsci, kalıcılığın için hegemonyasını inşa etmek isteyen tarihsel blok parçalarının bunun imkânı üzerine düşündüğünü söyler. Düşünür hegemonyasını inşa etmek isteyen tarihsel blok bileşenlerinin bu inşanın rızanın sağlanmasına bağlı olduğunu farkına vardığını dile getirir. Gramsci'ye göre hegemonya sahibi blok, rıza tesisinin kendi değerlerinin karşı tarafça kabulü ve üretilmesi ile hayata geçeceğini bilir. Bu durumun farkında olan tarihsel bloğun parçaları kendi değerlerinin toplum tarafından kabulünü ve savunulmasını arzu eder (Yetiş, 2014: 88). Özetlemek gerekirse alt yapı ve üst yapının özel

³ Gramsci, alt yapı ve üst yapı arasındaki organik bütünlüğü Hegel'den yola çıkarak tesis etmiş olsa da bu düşüncesinde Benedict Spinoza'dan da izlerin görüldüğü söylenebilir. Spinoza tarafından ifade edilen tümdengelim dayalı ide ve nesnenin birliği, bir diğer ifadeyle fiziksel olan ile metafiziksel olanın birlikteliği düşüncesinin (2016: 7), Gramsci tarafından alt yapı ve üst yapının bütünlüğü biçiminde yeniden yorumlandığı söylenebilir.

ilişkisi ile oluşan tarihsel blok, içerisinde yer alan üretim gücüne sahip sınıfın hegemonya inşası ile kalıcı hale gelir. Hegemonya inşasında ihtiyaç duyulan Şey, toplumun egemen sınıfın değerlerini benimseme ve üretme suretiyle rıza göstermesidir.

Gramsci'nin ürettiği tarihsel blok ve hegemonya kavramını yeniden formüle eden isim Robert W. Cox olmuştur. Gramsci'nin maddi glerin yanına sosyal ilişkileri dâhil etme eyleminden yola çıkan Cox da selefine benzer biçimde maddi gücün yanına sosyal gücü ekler. Tarihsel bloğu bu Şekilde formüle eden Cox, selefinden farklı olarak blok içerisindeki sosyal gücü fikirler ve kurumlar olarak ikiye ayırır. Maddi gücü, fikirler ve kurumlar arasında karşılıklı etkileşim olduğunu ifade eden Cox, alt yapının maddi güce st yapının ise fikirler ve kurumlara tekabül ettiğini bildirir.⁴ Düşünür, tarihsel bloğun alt yapı ve st yapı arasındaki etkileşimler bir diğer ifadeyle znelerarasılık üzerine inşa edileceğini beyan eder (Cox, 1983: 171-172). Gramsci gibi Cox da sosyal kuvvetlerin maddi gclere ahlâki bir içerik sunduğunu ifade eder (Hülagü, 2014: 195).

Tarihsel bloğun içerisine alt yapı unsuru olarak maddi gcleri, st yapı unsuru olarak ise fikirler ve kurumları ekleyen ve bunlar arasında etkileşim olduğunu belirten Cox, bu unsurlara sonraki evrede sosyal hareketler, devlet sistemleri ve dünya düzeninin de eklemendiğini dile getirir (Okur, 2015: 146). Bu eklemleme ile tarihsel bloğun uluslararası alanda hegemonyasının kurulduğunu düşünen Cox, içerinin dışarıya taşımı olarak tanımlanabilecek bu andan itibaren maddi gücün merkezindeki üretim ilişkilerinde meydana gelecek değişimin kendi kurumlarını ve fikirlerini yaratacağını ifade eder. Başlayan değişimin sosyal hareketler ile devlet sistemini de değiştireceğini söyleyen Cox, değişimin dünya düzenine de yansıtacağını beyan eder. Özetle Cox, lke içerisindeki maddi gclerin üretimi uluslararası düzeye taşımak suretiyle üretimde değişim, fikirler ve kurumlardan müteşekkil sosyal gclerde değişim, devletlerde değişim, dünya düzeninde değişim oluşturduğunu bildirir. Cox'a göre dünya düzenindeki değişim de devleti değiştirecektir (Cox, 1983: 173). Cox'un burada ifade etmek istediği Şey, devletin içeriden maddi gcler ve sosyal kuvvetlerce – fikirler ve kurumlar – tabandan, dışarıdan ise

⁴ Maddi gcler, fikirler ve kurumlar arasında etkileşim düşüncesi, Louis Althusser'den Cox'a sirayet etmiştir. Kapitalist toplumun yeniden üretiminde maddi gücü dışı etmenlerin önemli olduğunu belirten Althusser, ideoloji ve kurumsal sistemle maddi gücün sürekli kılınacağını savunur. Selin M. Bölme, *İncirlik ss: ABD'nin s Politikası ve Türkiye*, s. 51. Althusser'den yola çıkan Cox, maddi gcler, fikirler ve kurumlar arasında temin edilen bütünlükle tarihsel bloğun inşa edildiğini, kapitalizmin sürekli kılınığım ifade eder.

dünya düzenine hâkim egemence yukarıdan bir değişim ve dönüşüme tabi tutulduğudur (Cox, 2007: 515).

Cox, dünya düzenine biçim veren hegemonyanın merkezindeki egemenin çevredeki ülkenin devletinin yanı sıra o ülkenin tarihsel bloğu içerisindeki maddi güçlere, fikirlere ve kurumlara da biçim vermek istediğini belirtir. Bir diğer ifadeyle Cox'a göre hegemonyasını uluslararası alanda tesis etmeyi amaçlayan egemen, diğer ülkelerdeki maddi güçleri, fikirleri ve kurumları da hegemonyasına dâhil etmeyi ister. Cox, egemenin buradaki birinci amacının toplumsal aktörlerin rızasını kazanmak olduğunu ifade eder. Rıza ile hegemonyasını tesis eden egemenin ikinci amacı ise, kendi doğrusunun diğer ülkelerdeki devletler, maddi güçler, fikirler ve kurumlar tarafından üretilmesini ve savunulmasını sağlamaktır. Cox bu durumun dünya düzeninin egemenine rıza göstermek isteyen devletin yönettiği toplum ve egemen arasında kuracağı bağ ile mümkün olacağını ifade eder. Bağı kurulması ile hegemonyanın hem ekonomik alan hem de sosyal alanda yapılanmasına zemin hazırlayan devlet, bu sayede toplumu da uluslararası alanda egemen tarafından tesis edilen hegemonyaya dâhil edecektir (Akkuş, 2015: 47).

Cox, dünya düzenine biçim veren hegemonya sahibi güç olarak egemenin, inşa ettiği düzende etrafına çevre ülkeleri topladığını ifade eder. Düşünür, hegemonyayı elinde bulunduran egemenin ABD ve ABD'nin biçim verdiği uluslararası kurumlar, etrafındakilerin ise ABD ve uluslararası kurumlarla ilişki kurmak isteyen ülkeler olduğunu söyler. Bu durumda çevre ülke devletlerinin dünya düzenine uygun olarak geliştirdikleri politikalarla hegemonyaya uyumlu davrandıkları Cox tarafından dillendirilir (Akkuş, 2015: 48).

Cox'un uluslararası alanda hegemonyanın oluşumuna ilişkin olarak getirdiği bakış açısı özetlenecek olursa, hegemonya tesisine temel atan öncü öznenin maddi güçler olduğu anlaşılmaktadır. Cox'a göre ülke içerisinde üretimi elinde tutan maddi güçlerin üretim tarzında getirdikleri değişim, hem içeride hem de uluslararası alanda fikirlerde ve kurumlarda değişim, devletlerde değişim ve dünya düzeninde değişimi beraberinde getirecektir. Dünya düzeni değiştiğinde devlet, yukarıdan dünya düzeni tarafından aşağıdan ise fikirler ve kurumlar tarafından yeniden yapılandırılacaktır. Uluslararası düzlemde yeni bir hegemonyanın tesisini işaret eden bu durumda hegemonyanın merkezinde egemen bulunur. Egemen, hegemonyasını çevre ülkelerdeki fikirler ve kurumlara da yayarak rıza kazanmak ister. Egemenin buradaki amacı, ürettiği bilginin çevre ülkelerdeki fikirler, kurumlar, maddi güçler ve devlet tarafından sahiplenilmesini, yeniden üretilmesini ve savunulmasını mümkün kılmaktır. Bu açıdan egemen

kuvvet kullanımını geride tutan, baskı yerine rızaya dayanan liderliği içeren hegemonya inşasının peşindedir. Cox'a göre hegemonyaya dâhil olmak isteyen çevre ülkedeki devletin önemli bir görevi, toplum ve egemen arasında bağlantı kurmak suretiyle toplumun rızasını almaktır. Cox, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde başlayan Soğuk Savaş döneminde ABD ve onun biçim verdiği NATO gibi ulusötesi kurumların uluslararası alanda hegemonya sahibi güç olarak belirlediğini, çevre ülkelerin içerideki maddi güçler, fikirler ve kurumlar tarafından bu güce dâhil edilmek istendiklerini belirtir. Bununla birlikte Cox, hegemonyanın merkezindeki egemenin de çevredeki ülkeleri buraya almak istediğini belirtir. Cox'un Soğuk Savaş döneminde ABD ve onun biçim verdiği örgütlerin uluslararası alanda beliren hegemonyasına çevredeki ülkelerin katılma sürecinin öznelerarası etkileşim bağlamında incelenmeye değer önemli bir konu olduğu söylenebilir. Bu noktada Soğuk Savaş döneminin başladığı 1945 yılından itibaren ABD'nin merkezinde olduğu hegemonyaya Türkiye Cumhuriyeti'nin dâhil oluşunun Cox'un öznelerarasılık perspektifinden incelenmesi önem arz etmektedir. Türkiye'de bu perspektiften bir okuma pratiği geliştiren kişinin Mahmut Şerafettin Dikerdem olduğu düşünüldüğünden dolayı düşüncesinin tarihsel bloktaki öznelerarası etkileşim ve hegemonya kavramı merkeze alınarak irdelenmesi gerekmektedir.

2. Mahmut Şerafettin Dikerdem'in Soğuk Savaş Dönemindeki Dış Politikaya Hegemonya Merkezli Bakışı

Türk Dış Politikası üzerine düşünce refleksi geliştiren Mahmut Şerafettin Dikerdem, Soğuk Savaş dönemindeki dış politikanın serencamını hegemonya kavramı çerçevesinde okur. Hegemonya kavramını “yeni sömürgecilik” ile açıklamayı tercih eden Dikerdem, zor gücünün yokluğundan bahseder. Bu anlamda Dikerdem için yeni sömürgecilik kavramı, askerî güç gibi zor gücüne başvurmaksızın gelişmiş ülkenin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler üzerinde büyük ölçüde siyasal ve ekonomik araçlar, bazen de baskılar yoluyla hegemonyasını anlatır (Dikerdem, 2013b: 667). Kuvvet kullanımının yokluğu bağlamında hegemonya kavramı hususunda Cox ile Dikerdem'in örtüştüğü söylenebilir.

Dikerdem'in hegemonya kavramı irdelendiğinde gelişmiş ülkenin merkez, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkenin ise çevreye denk düştüğü anlaşılır. Merkezine çevre üzerinde hegemonyasının olduğunu belirten Dikerdem'in, burada zor gücünün yerine rızadan söz ettiği söylenebilir. Dikerdem, çevredeki ülkenin merkezdeki ülkeye rıza

gösterme sebebini merkezdekinin politik ve ekonomik açıdan çevredekini etkilemiş olmasına bağlar. Çevredeki ülkelerin merkezin çekirdeğindeki ülke etrafında toplanma isteğini hegemonya kavramı ile açıklayan Dikerdem'in Cox ile örtüştüğü görülmektedir.

Hegemonyanın uluslararası alandaki durumunu inceleyen Dikerdem, çekirdekte yer alan ülkenin egemen güç bir diğer ifadeyle lider olduğunu söyler. Soğuk Savaş döneminde uluslararası alanda hegemonya sahibi egemenin ABD olduğunu dile getiren Dikerdem'e göre bunun temelinde ABD'ye gösterilen rıza bulunur. Çevre ülkelerin bir diğer ifadeyle ABD dışındaki ülkelerin ABD'ye rıza gösterme nedenleri üzerine düşünen Dikerdem, rıza gösteren ülkelerin iki grupta toplandığını ifade eder. İlk grupta Asya ve Afrika kıtalarında sömürge yönetimlerinden bağımsızlığını kazanan toplumların yer aldığını yazan Dikerdem, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı öncesinde sömürge geçmişi olmamasının bu toplumlarla yakınlığa vesile olduğunu bildirir. ABD'nin çevredeki ülkelerin tarihsel hafızasında güçlü, zararsız ve bağımsızlığa hanel getirmeyecek bir devlet olarak yer aldığını söyleyen düşünür, bu ülkelerin ABD'nin uluslararası alandaki öncülüğüne rıza gösterdiklerini dillendirir (Dikerdem, 2013b: 645).

Dikerdem, ABD'nin uluslararası alandaki hegemonyasını kabul eden ikinci grupta Batı Avrupa ülkelerinin yer aldığını beyan eder. Düşünüre göre Batı Avrupa'da yer alan ülkeleri ABD hegemonyasına dâhil olmaya iten öncü grup burjuva sınıfı olmuştur. Dikerdem, Batı Avrupa ülkelerindeki burjuva sınıfının ABD'nin egemen olduğu hegemonyayı kabul etme isteğinin ilk nedeninin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında bu ülkelerde bulunan SSCB askerlerinden duyduğu rahatsızlık olduğunu söyler (Dikerdem, 2013c: 745). Burjuvazinin bu konudaki rahatsızlığının temel sebebi, SSCB tarafından işgal edilme korkusudur. İkinci Dünya Savaşı'nda kurumların darmadağın olduğu Batı Avrupa ülkelerinin işgale karşı cevap veremeyeceğinden endişe duyan burjuva sınıfının, endişelerini bertaraf etmenin yolunu ABD'nin egemen olduğu hegemonyaya katılmakta bulduğu Dikerdem tarafından beyan edilir.

Dikerdem'e göre Batı Avrupa ülkelerindeki burjuva sınıfın ABD'nin hegemonyasını kabul etmeye temayül göstermesinin ikinci nedeni, ülkelerindeki komünist gruplardan duydukları kaygıdır. Komünist örgütlerin Nazilere karşı İkinci Dünya Savaşı'nda örgütledikleri direnişin benzeri ile Soğuk Savaş döneminde karşılaşmaktan endişe duyan burjuvazinin ABD'nin egemenliğine rıza gösterdiği Dikerdem tarafından aktarılır (Dikerdem, 2013c: 745).

Soğuk Savaş döneminde uluslararası alanda ABD'nin egemen olduğu dünya düzenine rıza gösteren burjuvazinin Batı Avrupa

lkelerinde devleti aşağıdan dönüştürdüğünü belirten Dikerdem, ABD'nin de egemen sıfatıyla devleti yukarıdan dönüştürdüğünü belirtir. Dikerdem, ABD'nin, yaşam biçimi, kendi düzeni ve barış anlayışını ifade eden "Pax Americana" doğrultusunda evre ülkelerdeki devleti, maddi güçleri ve fikirleri dönüştürdüğünü dile getirir (Dikerdem, 2013c: 745).

Dikerdem'in Soğuk Savaş döneminde uluslararası alandaki hegemonyanın inşa süreci üzerine geliştirdiği düşüncesi incelendiğinde merkezde ABD'nin olduğu, çevredeki ülkelerin ise hegemonyayı içselleştirdiği görülür. Dikerdem'e göre, Batı Avrupa lkelerinde toplumsal alanda yer alan burjuvazinin temsil ettiği maddi gçlerin, Asya'da ve Afrika'da ise sömürge karşıtı fikirlerin öncülük ettiği tarihsel bloklar devleti ve kurumlarını ABD'nin hegemonyası doğrultusunda dönüştürmeyi amaçlar. Çevredeki ülkelerin bu isteğine cevaben ABD de bu ülkelerdeki devletleri, maddi güçleri ve fikirleri yukarıdan dönüştürmek suretiyle hegemonyasına dâhil eder. Dikerdem'in yaklaşımının devletın maddi güçler, fikirler ve egemen tarafından dönüştürülmesi ve dünya düzenine bir diğer ifadeyle hegemonyaya dâhil edilmesi bağlamında Cox ile benzerlik taşıdığı görülmektedir. Bu açıdan Dikerdem'in düşüncesinin hegemonya merkezinde okunması, zihnindeki hegemonya kavramının Robert W. Cox'un perspektifinden anlamlandırılması, onu anlamada önem arz etmektedir.

Dikerdem, Batı Avrupa, Afrika ve Asya'daki ülkelerin Soğuk Savaş dönemindeki ABD hegemonyasına katılım süreçlerinin benzerinin Türkiye için de geçerli olduğunu anlatır. Türk Dış Politikasının Soğuk Savaş dönemindeki serencamını hegemonya kavramı bağlamında okumaya girişen Mahmut Dikerdem, tarihsel bloğun ve hegemonyanın inşa sürecini anlamak için evvela modernleşme sürecini inceler. Modernleşme sürecinin kültür ve ekonomi arasındaki etkileşime dayandığını düşünen Dikerdem, ekonomik alandaki üretim tarzında yaşanan değişimin kültüre de sirayet edeceği yönünde okumaya sahiptir (Dikerdem 2013d: 91). Ekonomi ile kültür arasındaki etkileşimin toplumsal değişim ile belirlediğini iddia eden Dikerdem, ekonomi ve kültür arasındaki etkileşimin Türkiye'deki ahvaline odaklanır. Dikerdem'in buradaki amacı, ekonomi ve kültür arasındaki etkileşim sonucunda beliren tarihsel bloğun izini sürmektir.⁵

⁵ Türkiye'deki modernleşme sürecinin ekonomi ve kültür arasındaki etkileşim bağlamında okuma tercihinine Dikerdem ile birlikte Hikmet Kıvılcımlı'nın düşüncesinde de rastlandığı görülmektedir. Dikerdem'in ekonomi ve kültür arasındaki etkileşime odaklanma düşüncesine benzer biçimde Kıvılcımlı, modernleşme merkezindeki tarihi, manevi üretici güçler ile maddi üretici güçler arasındaki etkileşim biçiminde okuduğu

Türkiye'deki modernleşme sürecinde üretim tarzında meydana gelen değişimin kültür alanındaki etkisine odaklanan Dikerdem, burada köklü değişimleri arzu etmeyen kesimlerin etkili olduğunu dile getirir. Bu bağlamda üretim tarzında köklü değişimler yaşanmasına olumlu bakan kesimlerin kültürde köklü değişim söz konusu olduğunda pek de olumlu yaklaşmadıklarını belirten düşünür, kültür alanında izolasyonist tavrı savunan kesimin hâkim konumda olduğunu söyler. Sözüünü ettiği kesimin ideolojik açıdan milliyetçi bir pozisyonda yer aldığını ifade eden Dikerdem, izolasyonizm merkezli milliyetçiliğin İkinci Dünya Savaşı döneminde şovenizme büründüğünden bahseder. Şovenizme dayanan milliyetçiliğin Soğuk Savaş döneminde ise anti-komünizme evirildiğini belirtir (Dikerdem, 2013a: 514). Düşünür, maddi gücün kapitalizm, fikirlerin ise anti-komünizm ile şekillendiği bir zamanda ikisinin girdiği etkileşimin devlet ve kurumlarına da yansıdığından söz eder (Dikerdem, 2013e: 215). Cox'un merceğiyle okunacak olursa Dikerdem'e göre kapitalizme dayalı maddi güç ile anti-komünizme dayalı fikirler alanı arasındaki etkileşimden doğan dalga, İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan başlayarak devleti ve kurumlarını dönüştürmeye başlamış, bu dönüşüm Soğuk Savaş döneminde kalıcı hale gelerek tarihsel bloğa dönüşmüştür.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye'deki tarihsel blok bileşenlerinin – kapitalist maddi güçler, anti-komünist fikir akımları ve ikisinin etkileşimi ile şekillenen kurumlar – dünya düzeninin egemeni ile karşılaştığı ana odaklanan Dikerdem, bu anda devletin bir kurumu olarak dış politikanın da değiştiğini ifade eder. Soğuk Savaş öncesi dönemin dış politikasında SSCB ile görece yakınlık içerisinde olduğunu belirten yazar, Soğuk Savaş döneminde beliren tarihsel blok bileşenlerinin etkisiyle görece yakınlıktan kesin uzaklığa geçildiğini ifade eder (Dikerdem, 2013a: 514).

Soğuk Savaş döneminde içerideki tarihsel blok bileşenleri arasındaki etkileşim sonucunda devletin bir kurumu olan dış politikanın değiştiğini belirten Dikerdem, değişimin dünya düzeninin egemeni olan ABD ile olan ilişkide net biçimde görüldüğünü ifade eder. Bu açıdan düşünür, içerideki tarihsel blok unsurlarının dünya düzenine hâkim olan egemenin yanında yer almak istediklerini beyan eder. Bu durumda ABD'nin egemenliğine rıza gösteren Türkiye'deki tarihsel blok bileşenlerinin uluslararası alandaki ABD merkezli hegemonyaya katılmaya istidat gösterdiklerinden bahseder.

görülmektedir (Özcan Eliaçık, 2021: 126). Bu durumda Hegel ve Gramsci'de tebarüz eden fiziksel olan ve metafiziksel olanın birliğinin Dikerdem tarafından ekonomi ve kültür bütünlüğü; Kıvılcımlı tarafından ise maddi üretici güçler ile manevi üretici güçlerin birlikteliği biçiminde yorumlandığı ifade edilebilir.

Uluslararası alandaki ABD merkezli hegemonyaya katılmak için Truman Doktrini ile Marshall Planı'na göre Türk dış politikasının revize edildiğini söyleyen Dikerdem, maddi güçler ve fikirler alanındaki aktörlerin yanı sıra Dışışleri Bakanlığı'ndaki karar alıcıların da ABD'nin egemenliğine rıza gösterdiklerini bildirir (Dikerdem, 2013a: 530). Bu açıdan Dikerdem, gerek maddi güçler alanındaki, gerekse fikirler ve kurumlar alanlarındaki aktörlerin ABD'nin uluslararası alandaki egemenliğine bir diğer ifadeyle Pax Americana'ya rıza gösterdiklerini, ABD'nin ürettiği doktrini yeniden üretmeye temayül gösterdiklerinden söz eder.

Mahmut Şerafettin Dikerdem'in düşüncesi hegemonya kavramı merkezinde analiz edildiğinde, zihnindeki hegemonya tanımı ile Robert W. Cox'un hegemonya tanımı arasında benzerlik olduğu söylenebilir. Bu açıdan Dikerdem'in düşüncesinin Cox'un merceğiyle okumada bir beis olmadığı ileri sürülebilir. Gerek Cox'un gerekse Dikerdem'in Soğuk Savaş döneminde hem ulusal hem de uluslararası alanın yeniden yapılandığına ve yeni dünya düzeninde hâkimiyetin Britanya'dan ABD'ye geçtiğine kani olmaları Dikerdem'i Cox'un merceğiyle okumayı mümkün kılmaktadır.

Dikerdem'in düşüncesi Cox'un perspektifinden okunduğunda Cox'a benzer biçimde Dikerdem'in de hegemonya kavramını tarihsel blok ile birlikte düşündüğu görülmektedir. Cox'a paralel biçimde Dikerdem, Türkiye'deki tarihsel bloğu maddi güçler, fikirler ve kurumlar arasındaki etkileşim üzerine kurmaktadır. Türkiye'deki maddi güçlerin kapitalist üretim tarzı ile şekillendiğini ifade eden Dikerdem, fikirler alanının dışarıyla kültürel etkileşimlere kapalı milliyetçilik ve devletçi muhafazakârlıktan beslenen anti-komünizm ile biçimlendiğini, devletin de bu ikisine göre şekillendiğini belirtir. Dikerdem'e göre, içeride beliren bu tarz bir tarihsel blok vesayetinde Türkiye, uluslararası alandaki hegemonya sahibi lider ile karşılaşmıştır. Cox gibi Dikerdem de tarihsel bloğun 1945 yılında dünya düzeninin egemeni ile karşılaşması ve bu karşılaşma sonucundaki karşılıklı etkileşimlere odaklanmaktadır. Cox'un gözlüğüyle okunduğunda Dikerdem'in sözü edilen etkileşimlerin Türkiye'deki devlet ve kurumlarından biri olan dış politikada yarattığı dönüşüme odaklandığı görülmektedir. Devlet ve kurumlarından biri olan dış politikada karar alıcı konumda bulunan aktörlerin hegemonyanın merkezindeki ABD'yi ahlâkî gördüğu ve ahlâkî olanın tinini yeniden ürettiği savı Dikerdem tarafından savunulmaktadır.

Sonuç

2 Eylül 1945 tarihinde İkinci Dünya Savaşı'nın bitişi sonucu mihver kuvvetlerinin karşısında kazanan müttefikler bloğunda yer alan ABD, sözü edilen bloktaki ülkelere nazaran uluslararası alanda öne çıktı. İlerleyen dönemde patlak veren Soğuk Savaş'ta ise SSCB'nin karşısında uluslararası bir güç olarak belirdi.

Bir tarafta SSCB'nin diğer tarafta ABD'nin yer aldığı iki kutuplu uluslararası düzende kimi ülkeler SSCB'nin öncüsü olduğu blokta, kimi ülkeler ise ABD'nin lider olduğu blokta yer aldı. Soğuk Savaş ile beliren yeni düzende Türkiye Cumhuriyeti içerisinde karar verme yetkisine haiz aktörlerin kararı ABD'nin ön aldığı bloğa katılma yönünde oldu.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki politikacıların verdiği karar üzerine o dönemde gösterilen tepkilerin kabaca iki grupta toplandığı ileri sürülebilir. Karar üzerine düşüncelerin ifade edildiği ve kararın doğru bulunduğu ilk grupta, ABD'nin öncüsü olduğu blokta yer alışı güvenlik kavramı merkezinde değerlendirilmiştir. Sağ siyasi pozisyon olarak tanımlanabilecek ilk grubun tezine karşılık, kararın tartışıldığı ikinci grupta ise ABD'nin vesayetindeki blokta yer alışı, emperyalizmin içerisine girmek bir diğer ifadeyle sömürüye açık olmak şeklinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde de aktarıldığı üzere, sol siyasi pozisyon olarak tanımlanabilecek bu düşünce refleksi Mahmut Şerafettin Dikerdem tarafından da bir ölçüde paylaşılmıştır.

Soğuk Savaş döneminde yeniden şekillenen Türk Dış Politikasına ilişkin düşünce refleksi geliştiren Mahmut Dikerdem, ABD tarafından inşa edilen blokta yer alışı o dönemin sol pozisyon içerisindeki düşünürlerinden farklı olarak yeni sömürgecilik kavramı ile açıklamayı tercih etmiştir. Yeni sömürgecilik kavramını hegemonya ile açıklayan Dikerdem, ABD tarafından baskıya ve kuvvet kullanımına maruz kalmaktan ziyade ABD'nin etrafında bulunmaya gönüllü olduğundan söz etmiştir.

Soğuk Savaş döneminde ABD'nin dünya düzeninde egemen güç olduğunu ifade eden Dikerdem, hem Afrika ve Asya'daki hem Batı Avrupa'daki hem de Türkiye'deki maddi güçler, fikirler ve kurumların egemen güç ile etkileşime girmek istediklerini belirtmiştir. Üç grubun içeride birbirleriyle girdikleri etkileşim sonucunda blok oluşturduklarını ifade eden düşünür, devleti ve devletin bir kurumu olan dış politikanın bu etkileşim sonucu beliren blok ile şemal aldığını dile getirmiştir. Geliştirdiği düşünce refleksi ile Dikerdem, Soğuk Savaş dönemindeki ABD ve Türkiye arasındaki ilişkiyi çağdaşlarından çok farklı biçimde okumuştur. Dikerdem'in hegemonya kavramı merkezindeki düşüncesinin siyaset kuramcısı Robert W. Cox

perspektifinden yorumlandıđı bu çalıřmada Dikerdem dűřüncesinde maddi gűler, fikirler ve kurumlardan műteřekkil tarihsel blođa yer verildiđi, tarihsel blok bileřenlerinin dűnya dűzeninin egemenliđine rıza gűstererek hegemonyaya dāhil olmak istediklerinden bahsedildi.

Dikerdem'in Tűrk Dıř Politikasına bakıřının hegemonya kavramı merkezinde incelendiđi bu çalıřmada 1945-1974 arasındaki dűneme odaklanıldıđını ifade etmek yerinde olacaktır. Dikerdem, 20 Temmuz 1974 yılında dűzenlen Kıbrıs Barıř Harekātı ile rızaya dayanan iliřkinin bir nebze de olsa bozulmaya bařladıđını belirtir. Bu durumda harekātтан önceki otuz yıllık dűnemin sorunsuz geçtiđi gibi bir dűřüncenin akla gelmesi imkān dāhilindedir. Ne var ki, bu dűnemde de Tűrkiye ve ABD arasındaki iliřkinin tűműyle sorunsuz olduđunu dűřünmek műmkűn gűrűnmemektedir. 1962 yılında patlak veren Fűze Krizi meselesi, 1960'lı yılların ikinci yarısında Tűrkiye'de beliren ABD karřıtlıđı, Johnson Mektubundan dođan kriz sonrasında Tűrkiye'nin SSCB ile yakınlařması gibi hadiseler rıza merkezindeki hegemonyanın zorlanmasını beraberinde getirmiřtir. Bu açıdan Dikerdem'in 1945-1974 arasındaki dűnemi deđerlendirirken geliřen hadiselerden kaynaklanan gerilimin rıza iliřkisinden műteřekkil hegemonyaya etkisini derinlemesine analiz etmediđi sűylenbilir.

Dikerdem'in dűřüncesinin hegemonya kavramı merkezinde ve Robert W. Cox'tan yola çıkararak yorumlandıđı bu çalıřmada 1945-1974 yılları arasındaki dűneme odaklanıldıđı belirtildi. Bu açıdan hem Tűrk Dıř Politikasının temel sorunlarından biri olarak Kıbrıs'ın hem de 1974 yılındaki Kıbrıs Harekātının, bunun yanı sıra diđer spesifik sorunların rıza iliřkisine etkisinin arařtırmacılar tarafından incelenmesi ve analiz edilmesinin Cox tarafından forműle edilen hegemonya kavramı bađlamındaki Tűrkiye ve ABD arasındaki iliřki üzerine olan literatűre katkı sađlayacađı ngűrűlmektedir.

Kaynakça

- Akkuř, E. B. (2015). Bir Medeniyet Projesi Olarak Neoliberal Kűreselleřme: Robert W. Cox'un Teorik Yaklařımı. (Yayınlanmamıř Yűksek Lisans Tezi). Uludađ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitűsű, Bursa.
- Bűlme, S. M. (2012). İncirlik ssű: ABD'nin s Politikası ve Tűrkiye. İstanbul: İletiřim Yayınları.
- Cox, R. W. (1983). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millenium: Journal of International Studies*, 12 (2), 162-175.
- Cox, R. W. (2007). The International in Evolution. *Journal of International Studies*, 35 (3), 513- 527.

- Dikerdem, M. (2013a). Hariciye Çarkı: Anılar. E. Zeynep Güler (Ed.), Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s. 497-612). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Dikerdem, M. (2013b). Direnenler: Barışın Savunmasıdır. E. Zeynep Güler (Ed.), Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s.615-729). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Dikerdem, M. (2013c). Barış ve Sosyalizm Yazıları. E. Zeynep Güler (Ed.), Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s.731-761). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Dikerdem, M. (2013d). Kabahat Teknikte mi?. E. Zeynep Güler (Ed.), Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s.90-92). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Dikerdem, M. (2013e). Hariciye Çarkı’na Eleştirilere Yanıt 2: Molotof’un Çağrısıyla Saraçoğlu’nun Gidişi Arasında Sovyet Politikasında Çok Şey Değişmişti. E. Zeynep Güler (Ed.),Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s. 215- 217). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Gramsci, A. (2011). Hapishane Defterleri. Cemgil , A. (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Güler, E. Z. (2013). Giriş. E. Zeynep Güler (Ed.), Mahmut Dikerdem Eserler: “Salon Verir Sokak Alırız” içinde (s. 12-27). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Hülagü, F. (2014). Marksizm ve Eleştirel Teoriler, Evren Balta (Ed.), Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler içinde (s. 175-202). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koloğlu, O. C. (2019). Platon ve Hegel’in Rasyonel Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Molakkattu, J. S. (2009). Robert W. Cox and Critical Theory of International Relations. International Studies, 46 (4), 439-456.
- Okur, M. A. (2015). Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yerelden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine. Uluslararası İlişkiler, 12 (46), 131-151.
- Özcan, G. (2017). Altmışlı Yıllarda Dış Politika. Mete Kaan Kaynar (Ed.), Türkiye’nin 1960’lı Yılları içinde (s. 217-256). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan Eliaçık, C. (2021). Barbarın Tarihi Ezilenin Dini: Hikmet Kıvılcımlı’da Tarih ve Din. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Spinoza, B. (2016). *Etica*. Ülken, H. Z. (Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Uzgel, İ. (2007). Türk Dış Politikası Yazımında Siyaset, Ayrışma ve Dönüşüm. *Uluslararası İlişkiler*, 4 (13), 112-127.
- Yetiş, M. (2014). Hegemonya. Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi- Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde* (s. 87-98). İstanbul: Yordam Yayınları.